

УДК 159.964.225:7

Ірина Вернудіна

ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Д. М. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКОГО: ТЕОРІЯ “БЕЗСВІДОМОГО”

Анотація. У статті розглянуто основні аспекти психологічної теорії “безсвідомого” Д. М. Овсянико-Куликовського як визначного представника Харківської школи психології творчості.

Ключові слова: творчість, психологія творчості, безсвідоме, пам'ять, почуття, асоціації, художнє мислення.

Аннотация. В статье рассмотрены основные аспекты психологической теории “бессознательного” Д. М. Овсянико-Куликовского как выдающегося представителя Харьковской школы психологии творчества.

Ключевые слова: творчество, психология творчества, бессознательное, память, чувства, ассоциации, художественное мышление.

Summary. In the article deals the main aspects of the D. Ovsyanyko-Kulikovsky psychological theory of “unconscious” as the most representative scientist of the Kharkiv school of psychology of creativity.

Key words: creativity, psychology of creativity, the unconscious, memory, feelings, associations, artistic thinking.

Літературознавець, мовознавець, санскритолог, міфолог, сходознавець, історик культури, психолог, публіцист, педагог, учень і послідовник школи О. О. Потебні, з 1912 по 1918 р. співредактор журналу “Вестник Европы”, один з найвідоміших розбудовників Харківської школи психології творчості Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський народився у маєтку Каховка Дніпровського повіту Таврійської губернії 23 січня (4 лютого н. ст.) 1853 р. Його теоретичний доробок, як, власне, і концепція школи психології творчості загалом, — результат лінгвістичних, психологічних, філософсько-культурологічних узагальнень та ідей наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття в українській та європейській науковій думці. Видатний представник культурно-історичної школи й психологічного методу в літературознавстві, він здобував освіту спочатку на історико-філологічному факультеті Петербурзького, а згодом Одеського (Новоросійського) університетів. У теоретичній діяль-

ності Д. М. Овсянико-Куликовський прагнув подати історію літератури й культурологію на ґрунті психологічних міркувань. Досліджуючи біографії письменників, учений актуалізував питання, надзвичайно важливе для сучасної йому гуманістики: “Як саме пов’язані життя і творчість?”, відповіддю на яке й донині переймаються науковці, досліджуючи феномен креативного процесу та особистість митця у ньому.

Із часом Д. М. Овсянико-Куликовський напевне усвідомив, що в галузі науки серед кола проблем, які цікавлять його найбільше, виокремлюються *питання психології мови, думки й творчості*; як предмет вивчення — також явища специфічно людські: *мова, мислення, творчість*. У царині літератури: *психологічне дослідження творчості і творинь видатних письменників-митців і поетів-ліриків* (курсив, як у тексті оригіналу. — І. В.) [1, 337—338].

Визначальною для остаточного оформлення наукових зацікавлень Д. М. Овсянико-

Куликовського стала його зустріч і ближче знайомство з О. О. Потебнею протягом 1892—1893 років. Знаковий вплив цієї непересічної постаті, блискучого ученого й мислителя позначився на всій подальшій праці дослідника: “Я засвоїв основні наукові ідеї і метод видатного ученого” [1, 338], — писав він, засновуючись у своїх роботах із синтаксису та психології мовлення на концептуальних поглядах О. О. Потебні. Розуміючи складність дослідження прихованих механізмів людської психіки, дотримуючись спільних теоретичних основ, О. О. Потебня й Д. М. Овсянико-Куликовський (на той час уже колеги) не припиняли докладати зусиль для встановлення природи, походження й динаміки різномірних психічних процесів, визнаючи певну відносність об’єктивного знання в галузі людинознавства.

Захоплюючись істинно науковим рівнем філософського, абстрактного мислення, відшліфовуючи протягом життя здатність адекватно передавати думки у вербальний спосіб (Овсянико-Куликовський, як відомо, був неперевершеним лектором), намагаючись знайти “свої слова” в жанрі науково-публіцистичного володіння пером, дослідник-лінгвіст тісно пов’язував думку з позасвідомими процесами психіки. Найважливішою та найхарактернішою її особливістю він завжди вважав одвічне прагнення думки “сходити від одиничного, окремого, конкретного до загального, узагальненого, відстороненого” [2, 41], її здатність локалізуватися в емоційно-нейтральне поняття, яке, у підсумку, працює на збереження та накопичення психічних й розумово-інтелектуальних сил людини.

Взагалі ж, і це варто особливо підкреслити, беззаперечною заслугою і суттєвою перевагою теоретичної концепції Д. М. Овсянико-Куликовського є його позиція щодо продуктивної ролі безсвідомого в психіці людини; виявлення, завдяки його дії, приховано-зумовлених механізмів функціонування психіки; і найголовніше — значення позасвідомого у процесі творення художніх образів митцем. “Погляд на безсвідому сферу як на величезну арену збереження й накопичення розумової сили, — констатував учений, — належить до

найпродуктивніших поглядів у сучасній психології” [2, 70]. Його вчитель О. О. Потебня порівнював свого часу свідомість людини з малою сценою, “на котрій усі діючі особи поміститися не можуть, а зійдуть, пройдуть і підуть” [3, 91]. Тож величезний простір позасвідомого, зрощений з “малою сценою” свідомості, перебуває із нею у постійній дифузії та перманентному обміні діючими “персонажами”.

Відштовхуючись від такої позиції Потебні, Д. М. Овсянико-Куликовський стверджував: “Достатньо відоме те першорядне значення, яке в діяльності думки належить так званій *безсвідомій* сфері її. Переважна більшість розумових актів відбувається саме тут, *за порогом свідомості*. І життя думки найкраще може бути визначене як постійне спілкування між свідомістю і сферою безсвідомого. Збереження розумових надбань у безсвідомій сфері є *пам’ять*, без котрої ні розумова робота, ні прогрес думки були б неможливі. Але безсвідомою сфера не є наче б тільки склад, магазин образів, понять, ідей: вона — *арена розумової діяльності*” (курсив за оригіналом. — *І. В.*) [2, 36]. І хоча ці позиції в концепції творчості Д. М. Овсянико-Куликовського є, на нашу думку, дещо спрощеними, особливо з огляду на новітні дані психології, естетики, культурології, проте вони становлять авторський і, водночас, новаторський теоретичний набуток Харківської психологічної школи тих часів, тим більше, що багато наукових тверджень теорії “безсвідомого” в доробку Д. М. Овсянико-Куликовського є надзвичайно слухними й доволі виваженими. Так, на думку дослідника, беручи до уваги природу наших ментальних актів, маємо змогу переконатися, що значна їх частина відбувається безсвідомо, а у свідомості нерідко відбивається лише останній результат надскладних операцій, які здійснюються в царині безсвідомого автоматично, без розумово-психічних “витрат”. Трактуючи безсвідоме, психолог визначав його як арену накопичення і збереження розумової сили, де здійснюються мисленнєві акти, проте абсолютно мимовільно. Тут зберігаються й різного роду асоціації, зокрема й ті, що працюють на утворення мови, й спостерігається постійний перехід асоціацій з безсвідомого у свідоме і

навпаки. Мірою діяльності безсвідомого слід вважати, за Д. М. Овсянико-Куликовським, той внесок, який ця сфера робить у свідоме: якщо в ньому багато апріорних категорій та загальних ідей, за допомогою яких матеріал упорядковується у свідомості, то робота безсвідомого значна й цінна. Якщо ж цей внесок бідний на такі категорії та ідеї і свідоме не одержує із безсвідомого об'єднаних і впорядковувальних норм, — то його діяльність була непродуктивною.

Виокремивши у функціонуванні психіки активність свідомого і безсвідомого, Овсянико-Куликовський висловлює думку: “Усе психічне повинно розумітися не як *стан*, а як *дія*. Психіка активна, а не пасивна. Життя духа є психічний труд, це — *робота думки, почуття і волі*” (курсив, як у оригіналі. — *I. B.*) [2, 70]. Подаючи власне розуміння думки, він тлумачить її вербальну одиницю — слово — як “складний психічний процес, що належить до того відділу психіки, котрий називається думкою, і який зводиться до відомих процесів *асоціації* й *апперцепції*” [2, 69]. Але при цьому зауважує, що його визначення не претендує на остаточне, адже у психіці людини відбувається величезна кількість усіляких асоціативних і апперцептивних процесів, задіяних у словотворенні. Інша річ, сфера безсвідомого: поза жодним сумнівом саме тут криється доволі значна робота думки (від найпростіших асоціацій до справжніх “умовиводів”), саме тут здійснюються “у видатних головах — складні інтуїції наукові, філософські й художні”, у геніїв — величні творчі ідеї [2, 70].

Щодо почуття, то й тут Д. М. Овсянико-Куликовський як психолог має рацію, аналізуючи його в контексті безсвідомого: лише тоді, коли почуття відчувається особистістю, відбивається і проявляється у свідомості, воно залишається таким. Зрозуміло, що тонкі або надскладні почуття можуть бути трактовані суб'єктом помилково, складно характеризуватися словом чи поняттям, проте саме це й свідчить про їхню усвідомлюваність. Вислів “безсвідоме почуття” дослідник навмисне взяв у лапки, наголошуючи на його помилковості й наполягаючи, що в пам'яті людини залишаються жити лише спогади про колишні

почуття або уявлення минулих подій. І навіть тоді, коли виникають нові асоціації, з ними пов'язані, або переживання й почуття одного порядку, що збігаються з пережитим раніше своєю силою й інтенсивністю, — попередні все одно не реанімуються, а постають наново, утворюючи “живу індивідуальність почуття”.

Суттєво розрізняючи закони й механізми почуттєвої та мисленнєвої діяльності, Овсянико-Куликовський був переконаний, що “наша відчуваюча душа, по правді, може бути порівняна з тим возом, про який говориться: що з возу впало, те й пропало. Навпаки, душа мисляча — це такий віз, з котрого ніщо не може впасти: вся поклажа там добре розміщена і прихована у сфері безсвідомого” [2, 39]. Ці думки цілком збігаються з міркуваннями І. Франка: “Великий закон непропащої сили має і в психології певне значення; що раз напечатано в комірках нашої мізкової матерії, се лишається нам на ціле життя...” [4, 61].

Якби почуття, що переживає людина, розвиває далі свої міркування Д. М. Овсянико-Куликовський, зберігались і були активні у безсвідомій сфері, при цьому постійно мігруючи у свідомість (як це відбувається із думкою), то наше психічне життя було б суцільною сумішшю “раю та пекла” і найміцніша психічна організація не витримала б цього “безперервного зчеплення радості, горя, образи, злості, любові, заздрощів, ревнощів, жалю, докорів, страхів, відчаю, надії...” [2, 39]. Знову постає пряма аналогія з трактатом І. Франка “Із секретів поетичної творчості” (1898—1899): “Сказавши по правді, є се наше велике щастя, коли маємо ту здібність, що на якимсь часі всі наші враження тонуть у сутінь забуття. Подумаймо лише, що всякий біль, коли б раз у раз стояв на поверхні нашої свідомості, зробився б вкінці таким нестерпним, що довів би нас до самогубства. Та так само й усяке порядне думання, всяка духовна праця була б майже зовсім неможливою, коли б всі наші досвіди і всі знання рівночасно і рівномірно товпилися в нашій свідомості” [4, 62].

Із вище зазначеного стає зрозуміло, робить радикальний і, на нашу думку, дещо спірний висновок Д. М. Овсянико-Куликовський, що почуття, колись пережиті й згаслі, не надхо-

дять у сферу безсвідомого. Ось як це пояснює дослідник: “У психіці мислячій, де є безсвідома сфера, панує закон *пам’яті*, а у психіці відчуваючій, де безсвідомої сфери немає, володарює закон *забуття*” (курсив, як у тексті оригіналу. — *I. В.*) [2, 40]. (Зауважимо, що Франкове трактування позасвідомої сфери загалом відрізняється від цього висновку харківського колеги.)

Як зазначає О. Ладиґа, після смерті О. О. Потєбні Д. М. Овсянико-Куликовський очолив психологічний напрям в українській гуманітарній науці. Використовуючи метод психологічного синтезу, який “на відміну від психологічного аналізу, передбачає зосередження уваги не на окремих елементах психіки, а на структурі особистості в цілому”, він надавав “принципового значення цілісності й роздвоєності індивідуальності” [5]. У цьому ж психологічному контексті ним розкривалася психологічна сутність особистості й розроблялась концепція творчої особистості. Так, приступаючи до розробки теорії художньої творчості, Д. М. Овсянико-Куликовський, насамперед, зауважив, що мистецтво глибоко закорінене в самому житті, у повсякденній діяльності нашої психіки, а його сутність і мета — досягнення шляхом образної та ліричної творчості “життя і духу людського”.

Зазначимо також, що образну творчість учений трактував з погляду суб’єктивного та об’єктивного способів пізнання. Шлях перший, вважав він, значно легший і поширеніший, адже базується здебільшого на явищі аперцепції, коли людина сприймає світ, інших людей та мистецтво, судячи лише з власного досвіду і під власним “кутом зору”, наділяючи інших власними рисами й недоліками, “фарбуючи” образи і відтінки лише у свій настрій і своє розуміння, отож — коли міра усьому обмежена тільки обсягом особистого досвіду. Шлях об’єктивного досягнення дійсності та мистецтва характеризується доданням нової інформації, нових знань і вражень до попереднього емпіричного багажу, коли на новоутворені образи або явища дійсності не переносяться власні риси, коли в процесі пізнання активно задіяно уяву людини і відбувається продуктивне примноження й нашарування

нових переживань і почуттів, отож, уточнює Овсянико-Куликовський, — саме цей шлях і є процесом справді художнього пізнання.

Досліджуючи особистість, ми так само ризикуємо потрапити у полон власного досвіду. Об’єднавши в одне ціле все, що нам відомо про людину, про її темперамент, характер, звички, потреби, спосіб життя, психоемоційні й ментальні особливості тощо, — все ж таки виявляємо, що людини ми не знаємо. Феноменально простий і водночас напрочуд слушний висновок робить Д. М. Овсянико-Куликовський: “Ми знаємо не її, а про неї”. І натомість пояснює, що цей негативний результат став наслідком *нехудожнього* методу пізнання. “Ми *аналізували* людину, ми розкладали її образ на частини, ми психологічно анатомували її. І ми пізнали її частини. Але ж людина — не сума своїх частин, а їх психологічний синтез. Цей синтез не можна отримати простим додаванням душевних елементів — його потрібно створити, для чого необхідні прийоми *художнього мислення*” (усі виділення курсивом оригінальні. — *I. В.*) [2, 97].

На думку психолога, очевидно, що більшість людей оперує лише тим пізнанням, яке доступне їм у межах власного досвіду і розуміє природу тільки психологічно споріднених собі особистостей. Інші ж, значно рідші, володіють синтетичним способом мислення і, як уточнює Д. М. Овсянико-Куликовський, силою “симпатичної уяви” (рос. “симпатического воображения”); вони легко розуміють доволі різномірних натур, зокрема й тих, хто психологічно протилежний їхній власній сутності. Щоби стати на ці “рейки”, “людині потрібно вийти з кола своїх найближчих стосунків і інтересів, розширити рамки своїх вражень, виробити у себе розумову далекоглядність, розвинути в собі чуйність по відношенню до багато чого стороннього, чужого...” [2, 98]. Тобто, вживаючи сучасну лексику, — набути властивостей особистості “з відкритою свідомістю”, стати т. зв. “open-minded person”. Це не виключає того, що в душі кожного ведеться, так би мовити, “неписаний щоденник” і в певному віці, озираючись назад, ми маємо достатньо накопиченого матеріалу, який мимовільно трансформується у власні “неписані мемуари”...

Що ж до креативної діяльності митця, то передусім тут виробляється й удосконалюється художній лад загальнолюдської думки, у побутовому розумінні представлений лише “натяками”, фрагментами, деякими елементами художності, зазвичай латентними і нетривкими. “Митець — це той з нас, хто уловлює образи, дані в буденному мисленні, прагне утримати їх і надати їм подальшого розвитку” [2, 88]. Справжні митці вирізняються тією унікальністю й оригінальністю, що схильні до повсякчасної “утилізації образів” з метою пізнання “людини і життя людського”, до того ж цікавляться і займаються цим переважно “як справою, навмисне, свідомо і у певному сенсі — систематично”. Абсолютно слушно Д. М. Овсяніко-Куликовський зазначив, що художник у процесі творення віддає перевагу не “мові-думці”, а — образу, який для нього більш значущий і важливий, ніж будь-яка інша віддалена мета. “Він володіє особливою пам’яттю на образи і може в дану хвилину й не затримувати їх, а лише побіжно зауважити й віддати на збереження у безсвідому сферу, звідки він завжди може знову викликати їх, коли виявиться необхідність” [2, 88]. Ці міркування ученого важко не визнати слушними.

Тож постання образу безпосередньо залежить від пильності й уважності митця, його потреби у вдумливому спогляданні дійсності, накопиченні вражень та їх подальшої трансформації у завершений художній образ. На цьому шляху, на переконання Д. М. Овсяніко-Куликовського, образ не припиняє бути засобом пізнання і набуває власної вартості: він починає “промовляти” до художника, привертати до себе його увагу, потребувати розробки, розвитку, кристалізації, осмисленості, одухотворення з метою стати врешті *типовим*. Дослідник вважав: саме типовість образу є його найбільшою цінністю і єдиною ознакою універсальності (що, власне, й зараховує твір автора до надбань класичної літератури. — *І. В.*), оскільки лише за цих умов він у змозі пояснити й узагальнити те коло життєвих подій, до яких належить. “Тут мета, пізнання, зливається із *засобом, образом*, — пише учений. — Розробляючи й удосконалюючи образ, митець пізнає дійсність” (курсив оригіналь-

ний. — *І. В.*) [2, 89]. Таким чином, цілком очевидно: гносеологічний компонент творення і подальшого впливу художнього образу, як і мистецтва у цілому, на широкий загал мав для українського лінгвіста й психолога домінуючий характер.

О. Ладиґа дослідив основні аспекти концепції геніальної особистості в теоретичній спадщині Д. М. Овсяніко-Куликовського. Так, учений обстоював ту позицію, що поняття “геніальність” містить дві базові ознаки: творчість і оригінальність. “Геній має дар поміркованості, вдумливості, інтуїції. Обдарованість проявляється особливим чином — у хисті імпровізації. Особливу увагу звернув Д. М. Овсяніко-Куликовський на такі риси геніальності, як наявність внутрішньої свободи, відчуття нескінченності, що дозволяють генію побачити світ новими очима, зазирнути у вічність і передати свої відчуття іншим” [5]. У підсумку О. Ладиґа зазначає, що ідеї харківського ученого стосовно явища психосинтезу й психології геніальності стали “новим кроком світової наукової думки” в дослідженні ролі особистості на шляху суспільної еволюції та культури.

Висновки. Істотне значення теоретичного доробку Д. М. Овсяніко-Куликовського полягає в тому, що він “легалізував” проблеми теорії літератури та художньої творчості, впровадив їх у широкий науковий обіг, остаточно вивівши за межі схоластично-метафізичної ідеології. Тим більше, що до нього не лише погляди О. Веселовського, а й наукова концепція О. О. Потебні залишалися для української науки “таємницею за сімома замками”. Учений багато зробив у плані розробки нових літературних теорій, формулювання проблем психології творчості й робочих гіпотез у галузі психології в цілому. Щоправда, такі аспекти, як значення розуміння в акті співтворчості, розподіл мистецтва і творчості за певними категоріями, теорія безсвідомого, проблема особистості загалом і особистості митця зокрема, що були порушені дослідником, залишилися до кінця не вирішеними. Не останню роль у цьому відіграло те, що культурно-історична школа, на ідеї якої спирався Д. М. Овсяніко-Куликовський, на початку ХХ ст. здала свої по-

зиці. Породжена попередньою епохою, вона утверджувала переважно утилітарний підхід до літератури й мистецтва, а її представники перебували у пошуку вірних думок і теорій, шляхетних намірів і пояснень, корисних ідей та інформації, але навряд чи — естетичних переживань. Тому зрозуміло, що прийдешня епоха модернізму відкинула її цінності як баласт і лише радянське літературознавство на певний час знову воскресило ці погляди.

Найбільш значущими аспектами, що їх розробляв Д. М. Овсянико-Куликовський, були наступні: поєднання психології та лінгвістики; положення про активність психіки та її двовимірну будову; теорія емоцій; теорія художньої творчості; етнопсихологічні ідеї. У цьому переліку питань, що цікавили вченого найбільше, сьогодні можна помітити й деякі спільні риси — історичний і культуротворчий

підходи; акцент на ролі безсвідомого у психічному житті людини; розуміння психіки, мислення й мови як активних креативних актів тощо. Усі вони знайшли своє відображення й розвиток у сучасних напрямках психології та психофізіології.

Тому в історичному контексті зламу ХІХ—ХХ століть, коли українська естетика й психологія перебували у процесі активного становлення, внесок “культурфілософії” (термін російського дослідника В. Крутоуса) Д. М. Овсянико-Куликовського у виокремленні й дослідженні творчої проблематики в лінгвістично-психологічному зрізі, утвердженні доцільності використання наукової методології й розробки відповідного філософії, психології, лінгвістиці поняттєво-категоріального апарату став, безперечно, важливим кроком у їх подальшому розвитку.

Література:

1. *Овсянико-Куликовський Д. Н.* Психология мысли и чувства. Художественное творчество / Овсянико-Куликовський Д. Н. Литературно-критические работы. В 2-х т. Т. 1. — М.: Художественная литература, 1989.
2. *Овсянико-Куликовський Д. Н.* Воспоминания. Личное (Опыт психоанализа) / Овсянико-Куликовський Д. Н. Литературно-критические работы. В 2-х т. Т. 2. — М.: Худож. литература, 1989.
3. *Потебня А. А.* Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка / А. А. Потебня. — Харьков, 1914.
4. *Франко І. Я.* Из секретів поетичної творчості. — Повне збір. творів: у 50 т. — Т. 31. — К.: Наукова думка, 1981.
5. *Ладиґа О. І.* Суспільно-політична думка в Російській імперії другої половини ХІХ — на початку ХХ століття. Д. М. Овсянико-Куликовський / Автореферат дисертації... кандидата історичних наук: 07.00.02 / О. І. Ладиґа; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. — Луганськ, 2003. — 20 с.